

Веселка Желязкова (София, България)

НОВИ ЗНАНИЯ ЗА РЕЦЕПЦИЯТА НА ХОМИЛЕТИЧНИ ТЕКСТОВЕ В ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА КНИЖНИНА

Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX–XIII в.): филологически и интердисциплинарни ракурси. Под редакцията на Лора Тасева, Ахим Рабус и Иван П. Петров. София, 2024. 529 с. ISBN 978-619-7179-49-1.

Рецензираният сборник е посветен на едно от най-значителните произведения от Златния век на българската книжнина – *Учителното евангелие (УЕ)* на Константин Преславски – в контекста на цялостната преводна литература в средновековна България. Научният интерес към този забележителен сборник, съдържащ 51 проповеди върху неделните четива в подвижната църковна година, се появява след неговото откриване през 1846 г. от руския учен Вукол Ундолски в сбирката на Московската синодалната библиотека и не стихва повече от век и половина. Въпреки това едва през 2012 г. е осъществено негово издание – по най-стария цялостен препис (Синодалния, ГИМ, Син. 262), с разنوчетения по трите други пълни преписа (Гилфердингов, Виенски и Хилендарски) и с гръцки паралели¹. Изданието дава нов тласък

за всестраниното проучване на сборника и става повод международен екип от учени, ръководен от професор Лора Тасева, да инициира проекта „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“². Колективът на проекта много правилно преценява, че систематизирането и изучаването на лексиката на сборника не може да бъде откъснато от историята на текста и връзките му с византийските извори, както и от рецепцията на други хомилетични текстове в старобългарската писменост. Ето защо през април 2023 г.

М а р и я Т и х о в а с детайлно описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син 262) (= *Monumenta linguae Slavicae Dialecti Veteris. Fontes et Dissertationes*. Т. 58). Freiburg i. Br., 2012.

¹ *Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски*. Издадено от

² <https://uchitelnoevangelie.eu/>.

в София бе организирана международна научна конференция, на която учени от Австрия, Белгия, България, Германия, Италия, Словения, Хърватия и Чехия споделиха своите изследвания както за *Учителното евангелие*, така и за други хомилетични текстове, а също така посочиха перспективите, които дигиталните технологии откриват пред изследователите на средновековната писменост³.

Рецензираният сборник съдържа 22 статии, изготвени въз основа на изнесените доклади, от различни гледни точки и с различни изследователски подходи очертаващи пътищата на формиране на богатата средновековна славянска книжнина.

Сборникът се открива със статията „Константин Преславски и неговото творчество в контекста на старобългарската писменост: изкуството на акростиха“ на изтъкнатия германски палеославист *Роланд Марти*. В нея е очертано как представата за видния старобългарски книжовник се променя през годините. Отначало той е познат предимно като преводач и компилатор на прозаични текстове, както и като автор на *Азбучната молитва*. По-късно, благодарение на откритите акростихове с неговото име, изключително голяма заслуга за което има Георги Попов, и като даровит поет и познавач на византийската химнография. Като подчертава, че към акростиховете трябва да се подхожда като към самостоятелни текстове,

³ За конференцията вж. Д и к о в а, Е. *Учителното евангелие на Константин Преславски в контекста на средновековни южнославянски преводи на хомилетични текстове*. – *Palaeobulgarica*, 47 (2023), № 2, с. 155–164.

Р. Марти анализира структурата на два Константинови акростиха и посочва една от техните характерни особености – стремежа за съдържателно и смислово съответствие между вертикалния и хоризонталния текст, което показва голямото литературно майсторство на Константин Преславски: подобни творби липсват не само в славянската писмена традиция, но и във византийските поетични текстове от това време.

Останалите статии са разпределени в няколко тематични кръга. В първия от тях – *Преки и косвени източници на Учителното евангелие* – са направени важни наблюдения, показващи начина на създаване на този забележителен сборник. В статията си „Уводите и заключенията на *Учителното евангелие*: източници и вдъхновения“ *Добриела Котова* си поставя за задача да разкрие начина, по който Константин Преславски твори собствен поучителен текст. Благодарение на задълбочено проучване на византийските източници на творбата, в това число и новооткрити от нея, изследователката установява група слова, при които заключенията или изцяло са превод от съответната хомилия на Йоан Златоуст, или в тях е налице умело вплитане на преведени по-малки пасажи и идеи от нея и своеобразно „усвояване“ на Златоустовия текст. В други две слова Константин е почерпил вдъхновение от Епифаний Кипърски и Григорий Богослов. Едновременно с това Д. Котова обръща внимание на литературните умения на преславския книжовник и богословската му начетеност, благодарение на което той убедително и емоционално предава посланията на всяко слово.

Високата образование и култура на епископ Константин изтъква и *Мария*

Спасова. Статията ѝ „Трапезната метафора в *Учителното евангелие* на Константин Преславски и нейните византийски източници“ разкрива как един широко разпространен художествен мотив, свързан с постановената от Шестия (Трулски) вселенски събор практика да се следват и възприемат високите християнски образци, от византийската хомилетична литература навлиза и в славянската книжнина. Изследователката открива нейния първообраз в две хомилии на Григорий Богослов и в *Шестоднева* на Йоан Златоуст и разкрива как Константин Преславски, вдъхновен от художествените образци на раннохристиянските писатели, умело вплита в авторските встъпления и заключения към преводните проповеди метафората за духовната трапеза.

Към непроучена гръцка новозаветна катена, използвана от Константин Преславски при съставянето на *УЕ*, насочва вниманието си *Георги Митов*. В статията “Some Aspects of the Slavonic Reception of Isidore of Pelusium: An Isidorian Letter in Constantine of Preslav’s Didactic Gospel”, след задълбочен сравнителен анализ на новоидентифициран пасаж в състава на 35-то слово, той доказва, че гръцкият оригинал на тази част е писмо на византийския писател Исидор Пелусиот. Идентификацията разкрива непознати аспекти в средновековната славянска рецепция на този византийски писател.

Интересни наблюдения върху използването на личните имена (антропоними и топоними) в *УЕ* като маркери за цитиране и изграждане на интертекстуални връзки се съдържат в статията на *Екатерина Дикова* „Антропоними и интертекстуалност в *Учителното евангелие*

на Константин Преславски“. Изследователката убедително показва, че при съставянето на първия старобългарски проповеднически сборник Константин Преславски не просто е превеждал, а е компилирал и коментирал с размах на ерудирана личност, а неговите адресати, макар и новопокръстени, са добре подготвени теологически.

Вторият тематичен кръг – *Преводът на Учителното евангелие в съпоставителен план* – включва пет приносни изследвания, в различен аспект разглеждащи лексиката на проповедническия сборник и ролята му за формирането на старобългарския книжовен език. *Елеонора Галучи* в статията си „Еще раз о языке *Учительного Евангелия* Константина Преславского“ се спира на няколко синонимни двойки от *УЕ*, включващи т.нар. архаизми и преславизми, и разкрива творбата като източник, отразяващ преходния период на християнизация на славяните, когато са допустими различни по време и място на възникване езикови норми на книжната и устната реч. Изследователката посочва, че в някои случаи изборът на единия или другия член от двойката е позиционно обусловен, а в други случаи се дължи на семантични или стилистични фактори. Това я води до заключението, че противопоставянето на архаизми и преславизми не бива да се преувеличава, а по-скоро да се разглежда като свидетелство за съществуването на конкурентни форми на литературната и локалната речеви норми.

Интересни наблюдения за преводаческите избори на Константин Преславски се съдържат в статията на *Явор Милтенев* „Лексиката в хомилетичните текстове на Константин Преславски в

„преславски“ контекст“. Изследователят подчертава, че като цяло езикът на Константин, като Методиев ученик, е консервативен, но от друга страна, съдържа напластявания, характерни за старобългарските текстове, създадени в Преслав или в повлияни от Преслав центрове, както и няколко много редки думи, вероятно характерни за неговия идиолект. Я. Милтенев изказва важни съображения относно методиката на изследване на преславските текстове и представя списък от лексеми, които биха могли да служат като маркери за идентифицирането на тези текстове.

Вариативността на съответствията за едни и същи гръцки лексеми в няколко текста, преведени през старобългарската епоха, изследват *Лора Тасева* и *Александра Мария Бруни*. В доклада им „Гръцко-славянските съответствия като критерий за атрибуция на старобългарски преводи“ те анализират съответствията на едни и същи гръцки лексеми в *УЕ* и *Първото слово против арианите*, от една страна, чийто несъмнен преводач е Константин, а от друга, в четири анонимни превода на хомилии, чийто произход се свързва с Преслав: *Трето слово за Успение Богородично* от Йоан Дамаскин, два превода на *Хомилията за Преображение* от Прокъл Константинополски и *Надгробното слово за Василий Велики* от Григорий Богослов. Избраният статистически ракурс дава възможност на авторите да направят извода, че относителният дял на съпадащите славянски съответствия за общите гръцки лексеми е по-голям при излезлите изпод перото на един и същ книжовник текстове (в случая Константин Преславски), което би било надежден критерий при атрибуцията на анонимни преводи.

В статията „*Evangelní citáty v autor-ských částech Poučného evangelia Konstantina Preslavského a jejich srovnání s citáty v Besědách Řehoře Velikého na evangelia*“ *Петра Станковска* анализира евангелските цитати в авторските части на *УЕ* и *Беседите* на Григорий Богослов и заключава, че като цяло цитатите в *УЕ* следват Кирило-Методиевия превод на Евангелието, а в някои случаи – неговата преславска редакция. Особено внимание изследователката обръща на евангелските цитати и парафрази, общи за двете разглеждани произведения. Някои от четенията в тях се откриват и в по-късните евангелски ръкописи, а други четения изобщо не са документирани.

Иван П. Петров се спира на „Еквивалентите на гр. ἄγιον в *Учителното евангелие* на Константин Преславски и в други средновековни южнославянски преводи“. Разгледан е семантичният развой на думата със значение ‘състезание, борба, страдание, подвиг’ в гръцката култура и литература и са систематизирани различните преводачески подходи при нейното осмисляне и предаване в аскетичната литература с цел да се проследят конотациите, които се запазват или губят. Анализът показва, че в ранните старобългарски преводи най-често се срещат съответствията *подвигъ* и *подвизание*, но в някои паметници синонимията е по-богата – откриват се и такива еквиваленти като *трудоу*, *тѣга*, *брънь*. На този фон са посочени и засвидетелстваните решения при Константин Преславски.

В третия тематичен кръг – *Учителното евангелие в славянската ръкописна и литургическа традиция* – са включени две статии. В първата от тях

– „Учительное евангелие и его литургическое использование“ – *Кристиан Ханник* обръща внимание на значителните разлики в литургическата информация, дадена в четирите запазни славянски преписа на паметника. Анализът на литургическите рубрики дава възможност на учения да твърди, че първоначалната редакция на *УЕ* е представена в най-стария му препис – Синодалния. Липсващите литургически указания в този препис не са пропуск на преписвача, те не са присъствали в първоначалния превод на хомилетичния сборник. Добавяни са по-късно в неговите преписи, което и обяснява вариранията в литургическата информация, давана в тях. Втората статия – „Беседа III от *Учителното евангелие* на Константин Преславски в състава на среднобългарски триоден панигирик от XIV в.“ – добавя важни щрихи към текстологическата история на *УЕ*. В нея *Цветомира Данова* въвежда в научно обращение неизвестен препис на III беседа от *УЕ*, поместен в Триоден панигирик от XIV в. със среднобългарски правопис от сбирката на П. Н. Тиханов в Руската национална библиотека в Санкт Петербург. Направеният анализ на разчетенията показва, че среднобългарският препис предава с минимални разлики старобългарския текст на беседата и стои най-близо до най-ранния препис на *УЕ* – Синодалния. Наличните лексикални и граматични варианти в него са по-скоро несистемни, отколкото резултат на целенасочена редакция.

Изследванията в следващия тематичен кръг са свързани с *Рецепцията на хомилии в южнославянската книжнина до и след Учительното евангелие* и така съдействат по-добре да се изясни мястото на *УЕ* в южнославянската книжнина.

В статията “The relationship between the Adhortatio ad poenitentiam (Freising II) and Kliment of Ohrid’s Homily on a Martyr of Apostle“ *Дитер Щерн* разглежда предполагаемата текстова връзка между втория *Фрайзингенски откъслек*, безценен паметник на Кирило-Методиевата книжнина в Панония, с *Хомилията за мъченици* на Климент Охридски. Анализът на четири конкретни пасажа и два специфични лексикални паралела не се ограничава в оценка на действителната близост на двата текста, а дава и по-широка представа за възможната им свързаност, като се вземат предвид аспектите на жанра и мисионерската практика.

В статията на *Томаши Микулка* „Към славянската рецепция на византийски катени извън състава на *Учителното евангелие*“ е показано, че освен *УЕ* от същите византийски евангелски катени зависят и други старобългарски съчинения. Ученият задълбочено анализира *Словото за Рождество* на Йоан Кръстител, за което са характерни старинна лексика, заемки от гръцки, редки думи, а също и архаичен синтаксис. Сходни езикови характеристики показват и три хомилии от *Клоцовия сборник* (за Цветница, за Велики четвъртък и за Велики петък), за които Т. Микулка допуска възможността да са преведени преди *УЕ*.

Статията на *Анета Димитрова* „Два цялостни южнославянски превода на Златоустовия сборник *Андриант*“ насочва вниманието към все още слабо проучената славянска рецепция на сборника с хомилии на Йоан Златоуст до жителите на Антиохия. Изследователката прави важни наблюдения върху два пълни превода на сборника – преславски, запазен в петнадесет руски преписа от XVI–XVII в., и среднобъл-

гарски от XIV в., извършен вероятно на Атон и запазен в препис на Владислав Граматик в ръкопис от сбирката на Рилския манастир. Езиковият и текстологическият анализ на двата превода с привличане на гръцки източници, сред които пет неиздадени гръцки преписа, води А. Димитрова до заключението, че става дума за два отделни превода на *Андреантите* по различни гръцки версии, като преводачът на по-късния превод вероятно е познавал по-ранния и понякога го е използвал.

Интересът на *Искра Христова-Шомова* е насочен към „Двата превода на *Словото за Въведение Богородично* от Герман Константинополски (ВНГ 1103)“ – ранен старобългарски, запазен в староизводни календарни сборници, и среднобългарски. Авторката прави съпоставка между старобългарския текст, неговата източнославянска редакция и среднобългарския превод. Въз основа на съпоставки на преводните съответствия на редица гръцки лексеми в двата превода тя достига до извода, че двата превода на *Словото* показват два различни подхода към гръцкия текст. Пълният съдържа съкратен вариант на *Словото*, на места преводът е по-свободен, на места с грешки, но все пак разкрива уменията на преводача много точно да подбира славянските съответствия. Среднобългарският превод е по-стриктен: преведен е пълният гръцки текст, а на места преводните съответствия са по-точни. Интерес представляват и езиковите промени, направени в източнославянската редакция на *Словото*.

Обект на изследване в статията на *Преслава Георгиева* са „Евангелските цитати в първата версия на *Пространното житие на св. Григорий Акрагант-*

ски (ВНГ 707)“, а като източник са привлечени осем южнославянски преписа на житието, създадени в периода XIV–XVI в. Изследователката идентифицира 25 евангелски цитата, като само пет от тях са точни, а в останалите се наблюдава отдалечаване от текста на Светото писание. Цитатите са класифицирани в няколко групи с оглед на тяхното отношение към гръцкия текст. На лексикално равнище се открояват четения, близки до архаичния евангелски превод и други, които се отдалечават от него. Важно е и заключението, че разночетенията поделят преписите на *Житието* на две основни групи.

Статиите в последния тематичен кръг – *Дигитални подходи към Учителното евангелие и други средновековни славянски текстове* – насочват вниманието към използването на най-новите технологии за проучването на средновековното ръкописно наследство на славяните. В първата от тях – „Специализирани софтуерни инструменти за създаването на речниците към *Учителното евангелие*“ – *Мартин Русков* и *Лора Тасева* на фона на специфичните за УЕ предизвикателства, свързани с лексикално-граматичната асиметрия между езика на оригинала и този на превода, от една страна, и вариативността в славянските и византийските извори, от друга, представят цялостния процес на компютърна обработка на речниците. Той включва осем стъпки, като три от тях са автоматизирани със специално разработени за целта програмни продукти: *Extractor*, форматиращ текста в табличен вид, *Integrator*, продуциращ списъци за проверка, и *Index Generator*, генериращ окончателните индекси. Описан е цялостният процес на компютърна обработка, приведени са

примери, илюстриращи изграждането на речниковите статии. Няма съмнение, че разработената методика при изготвянето на старобългарско-гръцкия и гръцко-старобългарския речник на *УЕ* и използваните софтуерни инструменти ще се превърнат в модел за изработването на двузични словоуказатели и към други средновековни паметници.

Ахим Рабус в своето изследване “Tolerating Imperfection: Uncorrected Transkribus Transcriptions in Church Slavonic Studies” прави сравнителен количествен анализ на един и същ паметник: ръчно коригираното издание на *УЕ*, послужило за база на речника, и ръкопис Син. 262, транскрибиран от специално обучен модел в програмата за разпознаване на ръкописен текст *Transkribus*. Авторът изследва до каква степен е възможно използването за смислов анализ на текстове, транскрибирани с тази програма и съдържащи определен брой грешки, ако не е направена последваща корекция. Резултатите, до които достига, са изключително важни за посоките на дигиталната хуманитаристика.

В статията „*Пандектите на Антиох*. Електронни прочити“ *Андрей Бояджиев* представя проекта за електронното издание⁴ на старобългарския превод на *Пандектите на Антиох* – забележително съчинение, възникнало на гръцки в началото на VII в., но известно и в славянски, арабски и латински превод. Идеята на замисления електронен корпус е да представи паралелно славянския и гръцкия текст, като ги сегментира, снабди ги с идентификация на

отделните пасажии и свърже думите от текста с речник. На този етап на сайта на разработката може да бъде намерена обща информация за проекта и текстовете на *Пандектите на Антиох*. От голям интерес за историческата лексикология са подготвените речници, които дават възможност съответната дума да се търси в текста, както и да се правят съпоставки с гръцкия текст.

Много полезна е и статията на *Андреа Радошевич* “Digital Processing of Patristic Texts in Croatian Glagolitic Breviaries”, в която са представени създадените в Центъра за изследване на хърватската глаголица две интегрирани бази данни⁵, целящи публикуването и изследването на патристичните текстове в хърватските глаголически бревиари от XIV до XVI в. и тяхната дигитална обработка. Създаденият корпус е предназначен за различни специалисти, затова е предвидено текстовете в корпуса да бъдат видени от различни перспективи. Избраният табличен формат дава големи възможности за съпоставителни изследвания на хомилиите в хърватските литургически книги, а също и за детайлно описание на езиковите, палеографските и текстологическите разлики между един и същ патристичен текст, включен в различни бревиари.

Към друг популярен средновековен текст – дидактичната поема под формата на диалог между тялото и душата, известна под името *Диоптра*, се обръщат *Фабио Майон* и *Юрген Фуксбауер*. В статията “The Bilingual Digital Edition of the *Dioptra*. An Overview of the Rare Lexis of the Slavonic and the Greek Text”

⁴ <https://slav.uni-sofia.bg/exist/apps/pages/index.html>.

⁵ <https://beram.stin.hr/>.

те представят подготовяното в момента дигитално издание на творбата, включващо паралелен гръцки и славянски текст с възможност за търсене на леми и словоформи. Авторите фокусират вниманието си върху изключително голямото лексикално богатство на поемата и представят незасвидетелствани досега лексеми в гръцкия и старобългарския език въз основа на I и IV книга.

В заключение ще подчертая, че рецензияният сборник е съществен принос към изучаването както на едно от най-забележителните произведения от Златния

век на българската литература – *Учителното евангелие* на Константин Преславски, така и на други хомилетични произведения от този период, запазени в южно- и източнославянски ръкописи. Статиите в сборника, чиито автори – както изтъкнати изследователи, така и млади учени, изследват *Учителното евангелие* и други хомилетични текстове от различни аспекти и с различна методология, но всички показват високо научно равнище и очертават нови перспективи в изследването на славянското ръкописно наследство.

*Веселка Желязкова,
Кирило-Методиевски научен център –
Българска академия на науките
vzhel@abv.bg
ORCID: 0009-0008-6609-1191*